

DÁVID ANDREA

„AZ ÉG NEM ÖSMER, A FÖLD MEGTAGAD”

Motivikus kapcsolatok Vörösmarty Zsigmond-kori drámáinak szövegében

A Zsigmond-kori trilógia – és ami abból megvalósult

„Mohácsot elhagyva, Siklósra mentünk. Minden zugát megvizsgáltuk az egykori Gara-vár azon termének, melyben Zsigmond király, egypár hóig, az ország foglya volt. Vörösmarty, mint rendesen, elmondá nekünk mindazt, mi érdekes és emlékezetes ez ősi kastély nevéhez csatlakozik. Ekkor már foglalkozott lelkében azon drámai tervekkel, melyek első része Zsigmond király cím alatt már a következő évben elkészült, a második rész, Kont – utóbb A bujdosók cím alatt szintén kevés év múlva [...]. Lelkesedve beszélt itt Kontról, a nemzeti szabadságok és jogok védőjéről, tanulságosan [...] a hazánkat elhanyagoló császár-királyról, Zsigmondról [...], festé a nemzet és ország akkori állapotát, végre a felzudulást a léha zsarnok ellen, mely a siklósi tisztességes fogsággal végződött.”¹

Így ír visszaemlékezéseiben Perczel Mór, a szabadságharc híres hadvezére, Vörösmarty korábbi neveltje arról az 1821 őszi történet kirándulásról, melynek kapcsán az ifjú Vörösmartyban felvetődhetett a Zsigmond-kori trilógia megírásának terve. A trilógiából végül csak dilógia lett, a *Zsigmond* (1823–1824) és *A bujdosók* (1824–1830), a tervezett harmadik rész, mely a magyar nemesség Zsigmondon elkövetett bosszúját és siklósi fogságát írta le, nem készült el – illetőleg, ahogy a *Kont* kézírataiból kikövetkeztethető, a szerző ezt lényegében beleolvasztotta *A bujdosók* záró jelenetébe.² A görböi patvarián töltött év, a rendi-nemesi eredetű, de már a nemzeti függetlenséget célzó gondolkodásmód, illetve Shakespeare történelmi drámáinak hatása alatt született a két dráma. Keletkezési körülményeik, a történelmi és irodalmi előzmények, valamint a művek kiadása és

¹ PERCEL Mór *Emlékirataiból*, Vasárnapi Ujság, 1868, 15. Az itt közölt részletet a kritikai kiadás jegyzeteiből idéztem: VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei* (VMÖM), 8, *Drámák*, III, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, s. a. r. FEHÉR Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 354. A szemelvényt kiegészítve Fehér Géza pontosítja az adatokat: Vörösmarty az említett kirándulás után előbb a *Salamon királyt* írja meg (1822), majd a *Zsigmondot* (1823), s végül *A bujdosók* első kéziratát, *Kont* címmel (1824–1825).

² TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 43–44.

színre kerülése részletes és igen jól feldolgozott szakirodalommal bír,³ ezért e helyütt a két tragédia filológiai háttérével nem foglalkozom. Munkám célja inkább az, hogy hitelt érdemlően világítsak rá a két darab közti motivikus kapcsolatrendszerre, amely leglátványosabb módon a természeti képekből épülő szimbólumrendszeren keresztül fogható meg. A *Zsigmond*ban – mely leginkább a következő darab előkészítésének tekinthető „várostrom-dráma”⁴ – már láthatjuk *A bujdosók* cselekményének megannyi előzménymorzsáját, ám ezeken túl a nyelvhasználat vizsgálata a jelképrendszerben megbúvó olyan rejtett gondolatokra is fényt vethet, melyek az első darab eseményeit és személyeit is más megvilágításba helyezik – a második darab jelképrendszere felől olvasva. Szó lesz ezek mellett még az önazonosság kérdésköréről is, mely motívumként, amolyan búvópatak formájában már a *Zsigmond*ban is felsejlik, hogy azután *A bujdosók*ban bontakozzék ki egészen egyértelműen, valamint – áttételesen – a *Hamlet* ill. a *Bánk bán* párhuzamairól is.

„Ugy vágtat utján, mint a nap fia”

A természeti képekből épülő szimbólumrendszer megalapozása:

A Zsigmond mint A bujdosók előszava

„A *Zsigmond* c. darabban a főtörténet pusztá hadakozással intéztetik el” – írja találón Horváth János,⁵ s ebben egyet kell értenünk vele. Mégis, bármennyire kezdetleges és epikus jellegű is a *Zsigmond*, a darab nyitánya, első felvonása többet sejtet, mint ami a szövegben majdan megvalósul. Az első felvonás erős kezdése után – akárcsak *A bujdosók*ban⁶ – a cselekmény veszít lendületéből, a szereplők nyelvi megnyilvánulásai jóval visszafogottabbá válnak, mint ahogy az a kezdésből várható lett volna. A *Zsigmond* első felvonása, szenvedélyes monológjai, a romantikus képek áradó bősége, a bosszú szüntelen emlegetése minden szereplő részéről, olyan erőteljes atmoszférát teremt, amelyhez fogható majd csak a darab legvégén, az ötödik felvonásban tapasztalhatunk ismét. Az első felvonás bosszúsomjas légköre az illokúciós aktusok által teremtődik meg, melyekhez a lázadó Horvát – sajátosan panteisztikus – kezdő szavai adják meg az alapot:

Pihenni! Hah, ha majd pihenni kezd
a nagy természet, és a nap hold el áll.
Ha nem forognak többé csillagok,

³ Lásd erről bővebben a kritikai kiadások jegyzeteit: *Zsigmond*: VMÖM 6, *Drámák*, I, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, s. a. r. FEHÉR Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 296–307, ill. 381–415; *A bujdosók*: VMÖM 8, 335–642.

⁴ HORVÁTH János, *Vörösmarty drámái*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969 (Irodalomtörténeti Füzetek, 63), 34.

⁵ HORVÁTH, *i. m.*, 31.

⁶ „A költői invenció nagy feladat előtt állt Kont drámájának megoldásában. A helyesen felvetett lehetőségek a dráma kitérő megoldását ígértek az első felvonásban, de kifejtésükben eluralkodik az elbeszélő, lírai, sőt bölcselkedő jelleg.” FEHÉR Géza sorai a kritikai kiadás jegyzeteiben: VMÖM 8, 368.

akkor pihenni látsz majd engem is.
Vagy csendesítsd a nagy tengert, midőn
hullámain száguldoz dél szele,
És benne szörnyű hőség forr, buzog.
Menj csillapítsd el a zivatar zaját,
A ködszegő villám csapásait.
Menj mondd meg a nagy Aetnának, hogy olly
Tüzet ne hányjon, ámbár ég belől.
Oh csak lehetne.⁷

Jegyezzük meg, hogy Horvát, a király ellen lázadó nemes, aki ugyan ebben a darabban a negatív pólust képviseli, a cselekmény lezárulásakor annak rendje-módja szerint elbukik és lakol, most, a darab legelején lévő (s ezért hangsúlyos helyzetű) szavaival a napot, holdat, csillagokat, szelet és tengert idézi. Ez több mint elgondolkodtató a későbbiek fényében, vagyis a *Zsigmond* szövegét *A bujdosók* felől olvasva. A természeti képből épülő szimbólumrendszer ott teljesebben kidolgozva, a szövegtörzset egészen következetesen végigvezetve bukkan fel ismét, ám – tudatosan-e vagy sem? – már itt, az első darab alaphangjának megadásában is fontos szerepet játszik. A szimbólumrendszer elemeinek részletesebb bemutatásába és értelmezésébe *A bujdosók* elemzése során bocsátkozom, ám fontosnak látom előrebocsátani, hogy Horvát szerepe ebben a darabban lényegében ugyanaz, mint majd Konté lesz *A bujdosók*ban...

Horvát „bemutatkozása” után az első felvonás nyelvezetén mintha valóban „a nagy Aetna” lángja ömlene el: vége-hossza nincs a bosszúfogadkozásoknak, vérszomjas átkoknak – még az amúgy gyengének és teljességgel cselekvésképtelennek ábrázolt nőalakok szájából is ilyesmiket hallunk: „anyám halálát megtoroltatom, vért vérrel, öldökléssel gyilkolást, / ezt esküszöm mindenre, ami szent”⁸ (Mária), vagy: „Nincs is nekünk más hátra, oh Gara / mint a bosszú öröme, s vad dühe”⁹ (Forgácsné), illetve: „Ó állj bosszút, ha van még érdeme a jónak, ég, föld! állj ezért bosszút!”¹⁰ (Klára). A férfiakat is csak a bosszúállás dühe hajtja: „holt Atyám vérére, és sírjára esküszöm, / hogy míg bosszút nem áll a gyilkoson, / nyugodni nem fog kardom a szegen”¹¹ (Gara), „fölkelek, s mint a bosszúnak rémes angyala, / leszállok ellenségünk földein”¹² (Gara), „Ó csak gyuljatok, csak gyuljatok bosszúmnak lángjai”¹³ (Zsigmond). Azért tartottam szükségesnek a bosszú említéseit ilyen hosszan idézni, mert már itt, az első felvonásban észre kell vennünk, hogy a főbb szereplők¹⁴ közül egyedül Kont nem esküszik bosszút – ami nem

⁷ VÖRÖSMARTY Mihály, *Zsigmond: Színjáték (1823)*, VMÖM 6, Első felvonás (a továbbiakban: I), 7–18. sor.

⁸ I, 118–120.

⁹ I, 284–285.

¹⁰ I, 141–142.

¹¹ I, 249–252.

¹² I, 278–279.

¹³ I, 341–342.

¹⁴ Ámbár fontos megjegyezni, hogy mind Forgácsné, mind Klára költött személyek. Lásd bővebben a *Zsigmond* jegyzeteiben: VMÖM 6, 410–411.

pusztán azzal magyarázható, hogy neki nem veszejtették el Krupa várában egyetlen hozzátartozóját sem, mint pl. Garának, Máriának vagy Klárának, hanem azzal is, hogy őt magasztosabb eszmék vezérlik magasabb célok felé.¹⁵ Kont jellemrajza a második felvonásban bontakozik ki – ahol egyébként sajtóságos nyelvi-stilisztikai változásoknak is tanúi lehetünk: az expozíció bosszúszomjas és szenvedélyes légköre úgy szűnik meg az első felvonás végén, mintha elválták volna, és átadja helyét a józan megfontolásnak (nemesek gyűlése, Zsigmond beiktatása), illetőleg a privát érzelmeknek (Gara szerelme Klára iránt, Máriáé Kont iránt és viszont, Kont nemzetfélése). Ahogy az első felvonásban a „boszú”, itt ugyanolyan gyakorisággal említetik a „szív” (összesen 28 alkalommal, a rendkívül rövid, mindössze 424 sorból álló felvonásban), s noha gyakran olyan közkeletű kifejezésekben jelenik meg, mint: „szívtelen”, „szívmaró hír” vagy „vedd jó szívvel”, mégis feltűnő a kifejezés e gyakorisága, különösen a textusnak olyan helyein, ahol egymás után többszöri említésével vagy – s erre is több példa van – épp hiányával vonja magára az olvasó figyelmét. Mikor a megszabadított királyné, Mária hálája jeléül nyakláncot ad Kontnak, azt e szavak kíséretében teszi:

MÁRIA:

S amit te tettél, Hős, azt szívemen viszem, míg élek.

KONT (*félre, szorúltan*):

Csak dobogj, dobogj

Majd megszakadsz, és többé nem dobogsz.¹⁶

A hiánynak ugyanilyen beszédes jelét vehetjük később Gara és Kont párbeszédében:

GARA:

Te csillapítasz és marasztasz szüntelen

Ő csillapítsd hát itt is (*mellét üti*) itt, Barátom,

akkor leoldom éles kardomat,

s nyugodt leszek, mint ősem sírköve.

KONT:

Nézd, vérzik itt is (*mellére mutat*) s láng lobog, Gara

láng, olthatatlan, mint az életé

mellyet csak a halálfagy olthat el,

de férfi ész áll őrt a bús szíven...¹⁷

A „szív” itt és az előző dialógusban egyértelműen a szerelmi szenvedélyek jelképe: a királyné rejtett érzelméé Kont iránt (és viszont), Garáé Klára iránt. S ahogy Máriának és

¹⁵ Vörösmarty nyilván a későbbiek Kont-képét akarta volna plasztikusabbá tenni azért, hogy itt Kontot még a király hű és megbízható vitézeként állítja elének. Valójában nincs történelmi adat arra, hogy Hédervári Kont István valaha is Luxemburgi Zsigmond híve lett volna. Lásd a *Zsigmond* jegyzeteit: VMÖM 6, 410.

¹⁶ II, 59–62.

¹⁷ II, 261–268.

Kontnak rejtene, titkolnia kell érzelmeit, akár még önmaguk előtt is, úgy rejtőzködik a „szív” a szövegkorpusz említett helyein.

Hogy más helyeken ellenben annál egyértelműbben bukkanjon fel, s jelentése is árnyaltabbá váljon: nemcsak a szerelem jelképe lehet, de királyi erény is a „jó szív”, mi több, az uralkodás elengedhetetlen feltétele. Hogy mit is jelent e kontextusban pontosan a „jó szív”, az körvonalazható az uralkodói státus megosztásának teátrális jelenetéből, melyben Mária királyné mintegy maga mellé emeli Zsigmondot, e szavakkal:

MÁRIA:

[...] Illy nagy bajokra lelkes férfi kell,
kinek *szívét* meg nem rendítheti
egy két gonosznak lázadó dühe,
sem az idegen hatalmak seregei.
Ki *szívvel*, ésszel, s karral is jeles,
s még vissza foglalhatja győztösen,
amit mi elveszténk erőtlennül,
szóval nem Asszonyt, bátor férfiat
illet Hazánkban a kormányi szék.¹⁸

[...]

ZSIGMOND:

Köszönöm *szivességteknek* e jelét,
bölcs, bátor és hűséges férfiak
hogy így maradjon hozzám *szivetek*
az lesz leginkább gondom...¹⁹

E jelenet után Kont a templomba megy Gara társaságában, imádkozni:

KONT:

Kérjünk Hazánkknak kedvező szerencsét:
Jó szivet a Királynak és dicső nevet.²⁰

A „jó szív” vagy „nagy lélek” tehát nem csak egy üres frázis, hanem – különösen a kora reformkori szóhasználatban – fontos uralkodói erény: magában foglalja a bátorságot, elszántságot, határozottságot (mint Mária szavai utalnak is erre), az egyenes jellemet, az önazonosságot – ami jelen esetben szó és tett azonosságát jelenti. Innen ered aztán *A bujdosók* konfliktusa, mert amint Zsigmond elveszíti önazonosságát (mást mond és másképp érez, mást tesz, mint amit előzőleg ígért), Kont nem tudja többé királyként tisztelni, Zsigmond elveszíti szemében a legfőbb uralkodói erényét, a „jó szivet”, s ezzel

¹⁸ II, 354–363 (kiemelés tőlem).

¹⁹ II, 376–378 (kiemelés tőlem).

²⁰ II, 393–394 (kiemelés tőlem).

megszünteti a már a *Zsigmond* egyes helyein is meglehetősen törékeny egyensúlyi helyzetet az uralkodó és a főurak között.²¹

A szív és a tett összhangja mint az önazonosság fokmérője egyébként is hangsúlyos szerepet kap a *Zsigmond* szövegének egészében, de különösen itt, a rövid második felvonásban. Voltaképpen Gara az egyetlen szereplő, aki nem hasonlik meg önmagával, nála szív és tett viszonya mindvégig egyértelmű, nyíltan vállalható, következetes. Ugyanez azonban már nem mondható el Máriáról vagy Kontról, kiknek szívét a titkolt vonzódás emészti, olyannyira, hogy Mária végül bele is betegszik, a negyedik felvonás elején már halni készül, vélhetőleg a titkolt és beteljesületlen szerelem miatt, és Kont is keserű kifakadásokra ragadtatja magát (mint például a Garával folytatott, fent idézett dialógusban). Ám azt is látnunk kell, hogy míg szív és tett ellentétbe kerülése a szerelmi szenvedély terén egyfajta tragikus nagyságot kölcsönöz Kont és Mária alakjának, sőt, önmegtartóztató, lemondó viselkedésük végső soron éppen nem a meghasonlottság, hanem az erkölcsi szilárdság színeivel vonja be alakjukat – addig *Zsigmond* önazonosságának megsemmisülése épp ellenkező előjelű. Az ő esetében ugyanis szív és tett viszonya politikai síkon van bemutatva, és ezen a téren *Zsigmond* egyértelműen kudarcot vall: fokozatosan kiderül róla, hogy nem „jó szívű” király, nem nagy jellem, „nagy lélek”, mint Lajos volt, nem „a nap fia”, ahogy őt Forgácsné aposztrofálja,²² csak egy kisszerű intrikus és bosszúálló. (Ám mindez bővebb kifejtést majd csak a második darabban nyer.²³) Az önazonosság elvesztésének fontos kérdése nem véletlenül vonja magára a figyelmet már itt, a *Zsigmond* textusában, hiszen később ugyanez a probléma hatványozottan köszön vissza *A bujdosók*-beli szövegben: ott már Kontnak is meg kell küzdenie saját lelkének meghasonlottságával, saját önazonosságának elvesztésével – politikai síkon. S ezért is mondhatni jobb – vagy legalábbis lélektanilag kidolgozottabb – darabnak *A bujdosókat*, mert ott annak lehetünk tanúi, ahogy az uralkodó jellemének negatív irányba való változása a főszereplő lelkiismereti harcát indukálja. Mindennek előkészítése, a jövőre eseményekre való utalások már itt, az első darabban bőségesen elvannak hintve – lényegében a harmadik felvonástól kezdve tapasztalhatjuk, hogy a textus egyes részletei mintha már egy másik szöveg fordított hypertextusai²⁴ lennének, egy olyan paradox előreutalási helyzetben, melyben az egyik szöveg egy még nem is létező, csak később megszülető másik szövegre céloz. Ilyen momentum, amikor *Zsigmond* a fiatal Garát Vajda és Simontornyai elé helyezi (harmadik felvonás, 255–258, ill. 496–498), amikor Simontornyai már itt elismeri Kont nagyszerűségét (harmadik felvonás,

²¹ Már itt, a *Zsigmond* második felvonásában megfogalmazódik Kontban valami halvány balsejtelem az ifjú király alkalmasságával kapcsolatban – ami ugyan a költő részéről gyaníthatóan nem egyéb, mint leplezetlen előreutalás a következő darabra, noha ezek a jelek inkább csak a harmadik felvonástól kezdenek megszaporo-
dni. Kont itt „ezer maró kint” érez, „kétség borúl el gondos lelkemen” – mondja, mert: „Setéten áll előttem a jövőre: / sejtem veszélyit, s rontó bús nyilat. / s haj! Nem találom nagy lelkét Lajosnak!” II, 230–233.

²² *Zsigmond*, III, 43.

²³ „*Zsigmond* csak egy akaratos, önhitt, heves, erőszakos, ingatag (szokványos színpad) zsarnok és könnyen csavarható, befolyásolható (tehát nem drámai) jellem” – HORVÁTH János szavai *A bujdosók* elemzésében, *i. m.*, 30.

²⁴ Erről bővebben lásd Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, Helikon, 1996, 86.

307–310), majd később egészen nyíltan utal a majdan kirobbanó polgárhaborúra („Lesz olly üdő, melly e gyalázatot / kitörli életünkéből, s kardjaink / még százsorozva vissza szerzik fényöket...”, 503–505; ugyanez a gondolatmenet ismét: negyedik felvonás, 188–208), vagy említhetjük itt még a negyedik felvonás egész nyolcadik jelenetét, Zsigmond és tanácsadója, Lendvai dialógusát, mely teljesen egyértelművé teszi a király jellemének a zsarnoki önkény irányába való eltolódását, a „jó szív” elvesztését, s ezzel a következő darabbéli Zsigmond-figura genezisének is tanúi lehetünk. Ugyanez a folyamat ellenkező előjellel is lejátszódik: ahogy Zsigmond alakja egyre sötétebb színekben tűnik fel, úgy Kont személye fokozatosan magára veszi azokat a tulajdonságokat, melyeket szerencsés esetben a királynak kellene inkább viselnie. Hogy a lázadó lelkű főurak, Vajda és Simontornyai inkább őt tisztelik, mint Garát vagy a királyt, az még érthető, de hogy maga az ellenségként bemutatott Horvát is Kontra tekint tisztelettel („Kont! Én veled nem vágyok küzdeni: / mert tisztelőd vagyok, nem gyűlölőd” – ötödik felvonás, 89–90, ill. még 95–96), ez már *A bujdosók* leplezetlen expozéja, melyben Horvát és társai (nem egészen törvényes) halála is említettik majd,²⁵ s mely részlet egyértelműsíti a nemzeti hős legfőbb tulajdonságát: olyan nagyszerű jellem ő, aki barát, bajtárs és ellenség részéről is egyforma tiszteletben és megbecsülésben részesül.²⁶ Ennek feltétele az a viselkedés- és gondolkodásmód, gesztusrendszer és értékrend, mely a szövegben a „jó szív” vagy „nagy lélek” képeivel fejeződik ki, s mely eszerint nem a király sajátja, hanem Konté. S mivel ez már itt, a *Zsigmond* negyedik felvonására gyakorlatilag tisztán és világosan áll a befogadó előtt, újabb konfliktust előlegez, s ezzel csaknem előszavává válik *A bujdosóknak*. Az első darab előzmény-jellege pedig a szöveg második felében már olyannyira látványos, hogy hypertextus és hypotextus viszonya szinte megkérdőjeleződik a két darab esetében: minduntalan az az érzésünk támad, mintha a második darab textusa „írná” meg önmaga előzményeit.

„Delelő nap, hitvány por fölött”

Horizontális és vertikális szimbólumok A bujdosók szövegében

A *Zsigmond* megírása után természetesen *A bujdosók* sem váratott sokáig magára: a szerző még mindig nagyon fiatal, mindössze 24 éves, amikor az első kéziratba²⁷ belekezd, a *Zsigmond* megírását követő esztendőben. Érdekes megfigyelni, hogy nemcsak a cselekmény bonyolódik az első darabban gondosan elhintett előzmény-morzsa alapján,

²⁵ „Hogy a kemény Horvát kegyetlen büntetést / Türt, még csak elnézhettük; hogy vele / Több nem hasonlók úgy ölettek el, / Hogy a törvény is félre vettetett, / S önkényesen birázkodott kemény / Határozásod, haj, az fájt nagyon.” Kont szavai a királyhoz *A bujdosók* első felvonásában (631–636. sor), VMÖM 8, 174.

²⁶ A motívum ókori eredetű és legfőképpen eposzokban találkozni vele – elég, ha csak „az isteni Hektór” alakjára gondolunk az *Íliászban*, akiről maga Agamemnón is így nyilatkozik: „Priamidész Hektór [...], akit mind félve remegnek. / Férfidicsőtő harcban vele szembekeverülni / még Akhilleusz is borzad...” HOMÉROSZ, *Íliász*, VII. ének, 112–114, DEVECSERI Gábor fordítása.

²⁷ Itt még *Kont* címmel. A darabnak három ismert és egy feltételezett negyedik kézírata is van, erről bővebben: VMÖM 8, 346–352.

de bizonyos motivikus kapcsolatrendszer is összeköti a két szöveget. Itt van mindjárt az önazonosság kérdésköre, mely itt Kont és Zsigmond alakjában válik meghatározó tényezővé. Láthattuk, hogy az első darabban a király önazonosságának fokozatos elvesztése már – mintegy finom utalásként a jövőendő eseményekre nézve – sejtetve volt, s ez előrevetítette Kont meghasonlását is. Most ennek a folyamatnak a betetőzését láthatjuk, mindjárt a darab elején – az expozíció egyébként a *Zsigmond*hoz hasonlóan itt is nagyon hatásos, dinamikus,²⁸ a két ellenfél összehozása a nyílt színen valódi feszültséget gerjeszt (kár, hogy később ennek nem lesz folytatása²⁹). Zsigmond és Kont jelleme, viselkedése és egymáshoz való viszonyuk igen nagyot változott a *Zsigmond*-béli események óta, s most mindketten egymás régi énjét kérik számon egy többszörösen is kiélezett konfliktushelyzetben (Rózsa csábításának jelenete, melyben a királyné, Mária emléke is kísért):

KONT: [...]

Királyom, a szent égre kérdelek,
Mért, aki voltál, most is nem vagy az?

ZSIGMOND:

Te kérdesz? Hát ha megfordítva jobb?
Én kérdelek, s te válaszolj, ha tudsz.

KONT:

Készek valánk a Kárpát bérceit
Egymásra rakni, hogy te égbe kelj.
Szép hírednek mi voltunk szárnyai.

ZSIGMOND:

És elhagyátok, hogy mélységbe hulljak.

KONT:

Benned bizánk, mint égi küldeményben.

²⁸ Tóth Dezső szerint az első felvonás „kitűnően érzékelteti a törvénytelen zsarnokuralom levegőjét, a személyi biztonság hiányát, a királyi zsoldosok kegyetlenkedéseinek, garázdálkodásainak nyomán fakadt félelem és lázongás légkörét. Ez a világ félreérthetetlenül a húszas évek elejének királyi biztosokkal, karhatalommal, nyílt törvénytípással igazgatott Magyarországnak képe. [...] Az I. felvonás kitűnő expozíció, s Bánk báni magaslatokat ígér”. TÓTH, *i. m.*, 45–46.

²⁹ Kont és a király szembeállítása a magánélet síkján is (mint a *Bánk bán*ban) felmerül a darab elején, amikor Zsigmond Rózsa elcsábításával kísérletezik, ám később teljesen feledésbe merül. Ezt a drámának szinte minden elemzője kifogásolta. Még a nem túl élénk fantáziájú Gyulai is sorol néhány módozatot, amelyekkel a cselekmény fordulatossabbá, Kont jelleme árnyaltabbá tehető lett volna: „Például Kont nevének szíves modora a király iránt, hogy mérsékelje férje iránti haragját, Kont féltékenysége, aki balra magyarázza neje magaviseletét, hatásos jelenetek magva lehetett volna.” GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 174. Tóth Dezső is megjegyzi, hogy „a szerelmi sérelem motívuma teljesen eltűnik a darab kifejlése során”; TÓTH, *i. m.*, 48. Horváth János szerint pedig „a drámaíró szinte megfeledkezik a továbbiakban erről a motívumról”; HORVÁTH, *i. m.*, 31. A „szinte” szó használata ebben az esetben azért indokolt, mert a darab végén, az ötödik felvonásban azért van némi jele annak, hogy Vörösmarty mégsem feledkezett meg a szerelmi motívumról. Zsigmond itt tesz egy nagyon halvány utalást arra, ami közte és Rózsa között történt (illetve nem történt): „Szivedben úgy is Kont a fejedelem” (V, 348) – mondja a király Rózsanak ugyanazokat a szavakat, melyekkel egykor az asszony utasította vissza őt. De ez minden, a csábításról több szó nem esik.

ZSIGMOND:

Ne térj ki, ami múlt, nem boldogít.

*Mért most is úgy nincs? Erre válaszolj?*³⁰

Avagy miért nem lehet minden úgy, mint régen volt? Miért változnak a körülmények, s vele a jellemek, személyiségek is? Az előző darabból tudható, hogy Zsigmondban mindig is élt valami bizonytalan ellenérzés a magyarokkal szemben,³¹ már az első darab elején láthatjuk ennek jeleit, és jelleme később ebbe az irányba fejlődik tovább: az ellenérzés ellenszenvvé erősödik és zsarnoki önkény formájában nyilvánul meg. Kont balsejtelmeinek is voltak már nyomai az előző darabban, de nagyon halványan és mindössze egyetlen alkalommal adott hangot ennek, Garával folytatott magánbeszélgetése folyamán (II, 230–233). *A bujdosók* expozíciója azonban ezt az időközben két teljesen ellentétes irányba fejlődött jellemet állítja elénk, akik között a feszültség immár feloldhatatlan, a párbeszéd teljességgel lehetetlenné vált. A nyelv hagyományos, közvetítő szerepe alig tölti be funkcióját a király és Kont dialógusában, oly nagy szakadék tátong közöttük. Kettejük személyiségében már nyoma sincs az egykori bajtársiasságnak, a két férfi jellemében, szándékaiban és nyelvi megnyilvánulásaiban: *ég és föld* – és ezt a szöveg minduntalan egyértelművé is teszi számunkra. A természeti képekből épülő szimbólumrendszer elemei már a fent idézett rövid dialógus-részletben is igen látványosak. A párbeszédben Kont „*a szent égre*” kérdezi a királyt, szemére hányja, hogy „*Kárpát bérczeit*” is egymásra rakták volna a magyar vitézek, hogy Zsigmond „*égbe keljen*”, s hogy ők a király hírének, hírnevének „*szárnyai*” voltak, úgy bíztak őbenne, „*mint égi küldeményben*” – Zsigmond viszont keserű csalódottságának ad hangot, mert szerinte őt a vitézek elhagyták, „*hogy mélységbe hulljak*” – mondja. Ellentétük így, a szimbólumok síkján megfogalmazva egyértelműen vertikális jellegű: míg a magyar nemesség egy nagy lélekkel, jó szívvel megáldott, Lajoshoz hasonló nagy királyt kívánt, és emelt volna a magasba, emelkedéséhez valóban minden segítséget megadva, s királyára úgy tekintve, mint *égi* adományra, addig a király ezzel a segítséggel nem tudott élni, eljátszotta alattvalói bizalmát, a jó viszony király és nép között megromlott, a párbeszéd akadozik, s ezért most ő *lent* érzi magát, a nemzetet alkotó nemesi réteg alatt, mintegy elnyomva és lenézve amazok részéről. Kár, hogy épp a király jellemének negatív irányba való változását nem láthatjuk, az ugyanis épp a két darab közt, a szcenikai térben és időben a befogadó számára nem láthatóan történt meg.³² Pedig az első darabban valóban annak lehetünk tanúi, hogy a vitézek feltétel nélküli hűsége és bátorsága győzelemre segíti és hata-

³⁰ VÖRÖSMARTY Mihály, *A bujdosók: Színmű öt felvonásban (1830)*, VMÖM 8, I, 599–609 (kiemelés tőlem).

³¹ „Ez Magyarok hazája olly zavart.” *Zsigmond*, I, 169. „...a Magyar nép nem szenvedheti / hogy néki mások adjanak királyt.” I, 197–198. A kora reformkori nemesi-nemzeti függetlenségi ideológia hatása lehet, hogy az idegen király irodalmi alakká válva elsősorban az alattvalók függetlenségi törekvéseitől és nemzeti összetartásától fél.

³² Már Gyulai is megjegyzi, hogy mindkét darabban „kész, állandó jellemek lépnek föl, kik nem előttünk alakulnak, s küzdelmük bonyodalma alig több, mint a kezdet ismétlése, elégséges fokozat és bensőbb fejlemény nélkül.” Vö. GYULAI, *i. m.*, 172.

lomra juttatja Zsigmondot – akit Forgácsné egyenesen „a nap fiá”-nak³³ nevez! Ám Zsigmond nem bizonyul méltónak vitézei hűségére, zsarnok válik belőle, s – mint egy bukott angyal – valóban a mélységbe hull, jobban mondva elveszíti alattvalói tiszteletét, hűségét és megbecsülését, amely ezek szerint nem jár minden királynak automatikusan. Zsigmond itt, *A bujdosók* szövege szerint már nem „a nap fia”, korántsem az. Az ég és a föld szimbóluma összefüggő jelképrendszert alkotva a darab teljes textusán végigvonul, és azt olvashatjuk ki belőle, hogy a király elveszítette égi helyét, és a szimbólumrendszerben oda egy másik alak kerül: Kont. Itt szeretnék visszautalni az első darab erős expozíciójára, melyről már fentebb szólottam, arra a természeti képekkel teletűzdelt szenvedélyes monológra, melyet a lázadó Horváltól hallunk első színrelépésekor. Horvát ott a napot, holdat, csillagokat említi. *A bujdosók* nyitánya hasonló képekkel operál, ám jóval szelídebb hangvételben: itt Rózsa beszélget kisfiával, s olyasmiket mond neki, ami átvitt értelemben a közelgő vészidőkre, a háborúra utal, Imre viszont (érthető módon) égháborúra, viharra asszociál anyja szavai nyomán:

RÓZSA:

[...] nézd a szép eget,
Az is sötét fátyolba rejtezik. [...]
Most fellegeknek ormán ül a nap,
S haragos szemekkel néz a föld felé.

IMRE:

Ma rossz idő lesz.³⁴

A nap, a hold és a csillagok képe hamarosan itt is felbukkan: Rózsa, lánykoráról mesélve úgy emlékszik vissza önmagára, hogy szabadon járt, „ragyogva, mint a *napsugár*” (51), hogy „Kont a vitézeknek volt *csillaga*” (59), „magányos sziklák szárnyasa” (70). Majd megérkezik Kont, és kettejük lírai dialógusából az égre utaló képzetek újabb sora bontakozik ki: Kont a haza állapotján kesereg, békét kívánna nemzetének, és akkor „szép arcodon hasadna *hajnalom, / éjem, napom* csak téged őrzene” (82–83) – mondja feleségének. Majd ő is visszautal saját múltjára: „*Felhő* volt élttem, s dörgő útain / *Tünő villám* a borzasztó szövétnék” (86–87). „És mindenütt, a földön s a nagy ég / *Csillagkönyvében*³⁵ harcot olvasék. / Ekkor jövé el, szép szelíd *sugár*, / És fölvidultak rémes útaim.”

³³ *Zsigmond*, III, 43.

³⁴ *A bujdosók*, I, 5–11.

³⁵ A „csillagkönyv”-metafora értelmezési lehetőségeiről és *A bujdosók* szövegében több helyütt is felbukkanó olvasás-képzetekről Nagy Imre írt rendkívül érdekes és elgondolkodtató tanulmányt: NAGY Imre, *Palást-
ra varrt betűk (Vörösmarty A bujdosók c. drámája mint palimpszeszt)* = Uő, *Ágától Bánkig: A dramaturgia
nyelve és a nyelv dramaturgiája*, Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2001, 282–304. Nagy Imre az általam is idézett
Rózsa–Kont párbeszéd kapcsán jegyzi meg, hogy Kont tétozása, az egész darabon végigvonuló habozása,
döntésképtelensége már itt, a kezdő jelenetben tetten érhető. „A hős ugyanis, lelkének a hideg csillagfény és a
»szép szelíd sugár« által áthatott esti derengésében önmagáról olvasna, de ekkor még, mikor idézett szavait
feleségéhez, Rózsához intézi, nem rendelkezik a megértés kulcsával” – erről részletesebben lásd NAGY, *i. m.*,
282–283.

(92–94.) „*Felhőlakomba* vontalak magamhoz.” (101.) – Majd Kont búcsújánál, amikor a férfi utal rá, hogy a harcokból esetleg nem tér vissza, Rózsa e szavakkal borul férjére: „Oh Kont! Ne mondd azt, mondd, hogy a *napot* / nem látom többé” (125–126), s Kont válasza: „Nézz úgy, mint egy lehúnyó *csillagot*” (130). Míg Rózsa és – elsősorban – Kont alakját minduntalan égi képek keltette asszociációk övezik, addig Zsigmond „mélységbe hullását” a darab szövegében újra meg újra felbukkanó föld-képzetek erősítik. Kont és Rózsa lírai párbeszédét a férj komor szavai rekesztik be, amelyekkel az ország szomorú állapotát festi, Zsigmond zsarnoki önkényének túlkapasait. Említi Korpádi Sólomot, aki „lófarkon hurczoltatott” (151), kinek öccse most „külföldön bujdosik” (152), míg idehaza „Egy kis sereg jár a *puszta földeken* [...] / Őket kegyetlen hajdúk üldözik. / Nézd, a sebes szél bús füstfelleget, / S jajhangot hajt a bujdosók után: / Fiaik jajhangja s házok füstje az: / Most itt dühödnek Laczfiak javába, / Nézd, *pusztaggá* tették mindenét.” (153–161.) Később, a királyhoz szólva: „...*minden földi jónkon* / Pusztítva mégy el, mint a téli vész” (620–621). A király uralkodói alkalmatlanságának, kegyetlenségének eredménye tehát pusztasággá tett földek, az országban (és külföldön is) szertefutott, üldözött bujdosók, akik – mintegy kiegészítve Zsigmond és Kont szimbólumokon keresztül érvényre juttatott vertikális szembenállását – íme, a befogadóban horizontális képzeteket keltve jelennek meg a szövegben. Hogy a bujdosók földönfutóvá lettek, az ország pedig pusztasággá, az egyedül a király bűne, aki a darab szcenikai terébe való belépésekor maga is erősíti a föld-képzetek, vagy ha jobban tetszik: horizontális szimbólumrendszer szövegbeli jelenlétét. A szerző részéről némi iróniát érzek abban a módban, ahogyan Zsigmondot élénk lépteti az első felvonásban; szavaiból ugyanis egyértelmű, hogy igazságtalan kormányzása révén ő is a száműzött bujdosókhoz lett hasonlatos: „Mi lett ingóvá? én-e, vagy te *föld*, / Hogy futva kell megmérnem hosszadat? / *Országom földe, hívtelen te is*, / Királyodat, mint a rosz ló urát, / nem szenveded meg hátadon: de rengj bár, / Határidiglan nyögni fogsz ezért, / És pártos vérből inni büntetést” (217–223).³⁶ Zsigmond alakja olyan erősen fonódik össze (a későbbiekben is!) a puszta föld képével, hogy bukásával, „mélybe hullásával” kapcsolatban immár nem lehet semmi kétségünk: ez már megtörtént a cselekményben megjelenített téren és időn kívül; a király *A bujdosók* cselekményének elindulásakor már „bukott angyal” – a befogadónak semmi rokonszenvére nem tarthat igényt.

Ebben a kontextusban új értelmet nyer az a rövid dialógus is, melyet Zsigmond folytat tanácsadójával, Vajdafival, s melyben egy régmúlt szövegre,³⁷ mintegy intertextusra³⁸ hivatkozik:

³⁶ Az idézett szövegrészek az első felvonásban fordulnak elő, a sorszámok erre vonatkoznak. Kiemelések tőlem.

³⁷ A Jób könyvére való hivatkozás egy másik értelmezését vehetjük NAGY Imre idézett tanulmányában, 290–291.

³⁸ Itt nem a Kristeva-féle, hanem a szűkebb értelemben vett, genette-i értelmezésű intertextualitásra gondolok, lásd GENETTE, *i. m.*, 82.

Vesztett, gonosz nap ez ma Vajdafi,
Ezt káromolta Jób az ó világban,
S mellyen *pokolra pártos angyalok*
Hullottak, ég és föld nyögvéen belé,
Az nap, s az átok minden napjai
Nem kárhozóbbak, mint ez egy maga,
Hol a király fut pártolatlanúl,
S rút árulói birják a mezőt.³⁹

Nagy Imre az említett szövegrészre utalva azt mondja,⁴⁰ itt is – mint a szöveg más részein is – mintha egy palimpszeszt sorai derengénének át a dráma nyelvének szövetén: mintha Jób könyvét is fellapozhatnánk egy pillanatra, *A bujdosók* textusát olvasva. Ám ha valóban a sorok mögé nézünk, még ennél messzebb menő következtetéseket is levonhatunk: Zsigmond nem csak egyszerűen hivatkozik a Jób könyvére, hanem *azonosítja* a Jób által vizionált időket a saját maga által megélt nappal. Ha ezt belátjuk és elfogadjuk, úgy a pokolra hulló pártos angyalok képe is új megvilágításba kerül: ezek nem a Biblia angyalai, hanem maga a király, aki – íme – már itt fölpanaszolja mélybe hullását, mint ahogy azt később Kontnak is teszi. S hogy az angyalok bukása egyszersmind „ég és föld” nyögését is magával hozza, az nemcsak a megélt szörnyű napok nagy jelentőségére hívja fel a figyelmünket, de mintegy előlegezi a darab erőterében létező vertikális pólusok meglétét, a fent és a lent világát, Kont és Zsigmond szembenállását. Mindezen túl azt a halványan sejtetett lehetőséget is érezhetjük e szavak mögött, hogy az „angyalok bukása”, melyet „ég és föld nyögése” kísér, végső soron mindkét pólus, Zsigmond és Kont személyes sorsát is tragikus irányba mozdíthatja el. S mindezt „*ég és föld látja*” (623) – ahogy Kont fogalmaz Zsigmonddal való, kudarcba fült dialógusa folyamán, mintegy ismét felhíva figyelmünket a szembenállás feloldhatatlanságára, egyszersmind jelentős voltára – az ország, a nemzet és az előttünk állók személyes sorsával kapcsolatban.

Az első felvonás végén maga Kont is bujdosóvá válik, és ezzel nemcsak az ő sorsában áll be változás, de a dráma textusában is. Az ötödik felvonásig Kont és Zsigmond nem találkoznak újra egymással, így a közttes három felvonás mintegy zárójelbe téve jelenik meg a nagyon erőteljes képekkel, szenvedélyes dialógusokkal operáló első és a látványos tömegjelenettel záródó utolsó felvonás között. De nem pusztán a hangulati elemek tesznek különbséget e két felvonás és a közbeesők között – lehetetlen nem észrevennünk, hogy a főszereplő, Kont jelleme és illokúciós aktusai is „megsínylik”, hogy ellenfelétől, a darab erőterében másik pólusától el lett szakítva. Bár az első felvonás végén mind a király, mind Kont bosszút esküdött, ennek sokáig semmi nyomát nem látjuk, Kont habozik, tépelődik, a csillagokba nézve filozofál a következő felvonásokban. Hogy ez a magatartás nem független a *Hamlet* hatásától, az mára egészen egyértelmű,⁴¹ de a darab

³⁹ I, 302–309 (kiemelés tőlem).

⁴⁰ NAGY, *i. m.*, 291.

⁴¹ „...ingadozásai miatt Kont nem válik erőteljes drámai hőssé. Ez részben Vörösmarty epikus és lírai beállítottságából ered, *másrészt a Hamlet hatásából*. A költői invenció nagy feladat előtt állt Kont drámájának

gerincét alkotó három felvonás szövegét gondosabban vizsgálva felfedezhető, hogy a nyitó és záró képekben szereplő ég–föld szimbolika is módosulva jelenik meg itt. Kont, bujdosását megkezdve először az ellenálló Laczfit keresi fel, „puszta rom között” (II, 173), Laczfi egy leomlott romladékból, az egykori Korpádi-házból előbújva jő, „mint a vakand, kimászunk földanyánkból” (176) – mondja Kontnak, aki pár sorral lejjebb maga is földönfutónak nevezi önmagát (190). A bujdosók alakja többször is olyan kontextusban kerül említésre, mintha maguk is a vertikális jelképrendszer részei lennének, mégpedig ugyanúgy *lent*, mint a király. Zsigmond országglása, még mindig erős hatalma átmenetileg olyan helyzetbe kényszeríti az ellene szervezkedő honfiakat, melyben kénytelenek a király által teremtett állapotok között tovább élni, maguk is a pusztaság, az elrontott ország, a földdel egyenlővé tett otthonok, romladékok lakóivá válni. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy az ifjú Korpádi többször is a *földben, föld alatt* látható: Vajdafi kertjének harasztjában rejtőzve (II, 359. sortól kezdődő jelenet), majd egy föld alatti üregbe bújva az erdőben („most földanyámban sírt ások” – III, 81). Az álruhás, csalfa Konráddal való jelenetében többször is egyértelműek az utalások: Konrád keresi az ifjút és szitkozódik: „Ezer villám! Föld csak nem nyelte el!” (III, 174.) „Hah! Itt az én vakandom. – Földbujó! / Ki a veremből, vagy lefojtalak” (III, 175–176). Az ezek után kibontakozó párbeszédben, melyben Konrád álruhás öszként látható, Korpádi a király

megoldásában. A helyesen felvetett lehetőségek a dráma kitűnő megoldását ígérk az első felvonásban, de kifejtésükben eluralkodik az elbeszélő, lírai, sőt bölcselkedő jelleg.” VMÖM 8, 368 (kiemelés tőlem). Ámbár érdekes, hogy FEST Sándor 1918-as tanulmányában (*Shakespeare-motívumok Vörösmarty ifjúkori történelmi drámáiban* = *Magyar Shakespeare-tár*, X, Bp., 1918, 186–192) a shakespeare-i áthallások meghökkentően bőséges garmadáját vonultatja fel – a III. Richárdtól az Othellón át az Antonius és Kleopátráig, hogy csak a legérdekesebb párhuzamokat emeljük ki –, ám épp a Hamlet hatását csak Csóka szavaiban a megölt hajdú felett (sírásó-jelenet) és Júlia megőrülésében (Ophélia) fedezi fel, Kont habozását nem említi.

Itt jegyezzük meg, hogy a szakirodalomban többször hangot kapott az a nézet is, mely szerint Kont cselekvésképtelensége, habozó magatartása voltaképpen a *Bánk bán* hatása. Tóth Dezső például „tényleges vagy analógián alapuló visszhang”-ról ír, amikor *A bujdosók* és a *Bánk bán* lehetséges kapcsolatát veti fel (TÓTH, *i. m.*, 44), majd néhány lappal később így folytatja: „Kérdés, hogy ismerte-e Vörösmarty a *Bánk bán*?” (49.) Horváth János ugyanígy kérdez: „Olvasta-e *Bánk bán*?” (HORVÁTH, *i. m.*, 31.) Mindketten motivikus analógiákat sorolnak elő, melyek azonban lehetnek pusztá véletlen egyezések is, vagy a korabeli színjátszói hagyományokban gyökerező szerepkörök (mint pl. Csóka és Tiborc némi hasonlatossága) hatásával magyarázhatóak. Mára már kétséget kizáróan bizonyítást nyert, hogy Vörösmarty *A bujdosók* megírásakor nem ismerte Katona darabjának szövegét, ehhez maga Vörösmarty adja meg a kulcsot a *Játékszíni krónikában*, ott is az 1839. március 23-i, Nemzeti Színház-beli *Bánk bán*-előadás kritikájában. A szöveg széles körben ismert és gyakran idézett – kiderül belőle többek között, hogy Vörösmarty szerint a mű „drámai, sőt színi hatás tekintetében [...] ritka tünemény [...] Csupán a negyedik felvonást kívánnók kiigazítani, mely lassú és fárasztó, s kihagyatni azt, midőn Bánk bán együtt találja Melindával Ottót (*ha egyébiránt ezen megjelenés nem a színész tévedése volt*), s a helyett, hogy (mint valószínű) megrohanja, visszamegyen.” Vö. VÖRÖSMARTY Mihály, *Dramaturgiai lapok, III. rész, Játékszíni krónika*, s. a. r. GYULAI Pál, Bp., Franklin Társulat, 1904, 217 (kiemelés tőlem). Az idézett passzus, mely „a színész tévedése”-re vonatkozik, bizonyítja, hogy Vörösmarty nemcsak hogy nem látta, de nem is olvashatta eddig a *Bánk bán*t (noha annak első, 1820-as kiadása már elérhető volt *A bujdosók* kéziratának keletkezésekor), amely darab egyébként épp ezekben az esztendőkből kezdett általánosabban ismertté válni a magyar színtársulatok előadásaiából. Erről, illetve a *Bánk bán* és *A bujdosók* szövegében kétségtelenül fellelhető reminiscenciákról Nagy Imre már idézett tanulmányában szintén megemlékezik, meglepő következtetésekre jutva. Erről bővebben: NAGY, *i. m.*, 293–298.

elleni merényletét bevallva a hajdú azt javasolja neki: „Oh, akkor furd át a föld tengelyét, / S ott búj ki, hol most kormos éj borong” (III, 236–237). Mire Korpádi válasza: „Itt fojts el inkább és temess alá.” (III, 242.) Még később Vajdafi föld alatti tömlőcében láthatjuk őt viszont (III, 255. sorral kezdődő jelenet) – de ugyanígy Kontot is egy sötét siralomházban találjuk a darab végén (Rózsa Imréhez: „Apád hazája föld alatt vagy” – V, 377). Kont kétségei, gyakori tépelődései között többször is olvasható, hogy nemcsak a szó szoros értelmében (ha úgy tetszik: horizontálisan) lett földönfutó, de a vertikális szimbólumrendszerben betöltött helyét is elveszítette: „Az ég nem ösmer, a föld megtagad, / Együtt örülve megbukásomon.”⁴² (III, 93.) „Én még a csalfa földön bujdosom, / Élet halál közt vándor árnyalak.” (III, 120–121.) Vagyis Kont is ugyanúgy érzi „mélybe hullását”, mint Zsigmond a darab elején. Fontos kiemelni, hogy eközben a többi bujdosó továbbra is *holdként, napként* aposztrofálja Kontot: „S ha a világos hold is bujdosó, / A csillag akkor szégyennel bolyongjon?” (II, 214–215), ill.: „Gyémántszikla vagy [...] / Nap vagy, de nem tudod, hogy tündökölsz” (III, 693–695) – Laczfi szavai Kontra értve. Úgy vélem, Kont sokszor kárhoztatott habozása, cselekvésképtelensége és sorozatos tépelődései itt gyökereznek: ő nem érzi magát magasabb rendűnek (holdnak, napnak), ő meghasonlik önmagával, elveszíti – az előző darabban még meglévő – önazonosságát, ami nyilvánvalóan a királyhűséggel egyenlősíthető. Zsigmond jellemének torzulása, zsarnoki, rossz királlyá válása a hú alattvalót, a nagyszerű jellemű Kontot is szükségképpen megváltoztatja: nem tudja már ugyanúgy tisztelni a királyt, mint azelőtt, de ez a változás őt magát is lelkiismereti válságba sodorja⁴³ és végső soron ez szüli azt a meggyőződését, hogy ő is mélybe hullt, ő sem jobb a hitszegő királynál, maga is hitszegővé válván. Itt utalnék vissza ismét a *Zsigmond* expozíciójára, ahol Horvát szájából az emlékezetes, természeti képekre épülő monológot hallhattuk – nos, Kont e darabban tapasztalható, Horvátéhoz sokszor nagyon hasonló szóhasználata, a kozmikus jelképrendszer és természeti képek gyakori használata erősíti azt a motivikus kapcsolatot, ami a két különböző szöveg két különböző jellemű – de most azonos célú – nemes ura között látható. Aki Horvát volt a *Zsigmond*-ban, az Kont lesz a *Bujdosók*-ban. Ám míg Horvátban semmi nyomát nem találhattuk a lelkifurdalásnak, önmagával való meghasonlottságnak,⁴⁴ úgy Kontban annál inkább – ami viszont jól jelzi Kont jellemének magasabbrendűségét. Épp azért nem talál a bujdosók között sem rokon lélekre, mert rajta kívül egyik lázadó nemes úr sem érzi ugyanezt a lelkifurdalást, a korábbi alattvalói hűség nyomtalanul tűnik el belőlük (Korpádi megpróbálja leszúrni a királyt, Laczfi is megölné

⁴² Kiemelés tőlem.

⁴³ Ebből a szempontból valóban nagyon látványos a *Hamlethez* való hasonlatosság: a humánus jellemű dán királyfi ugyanígy képtelen ráhangolódni lelkében a véres bosszúra, amire Claudius ellen készül. „...nem biztos, hogy létezik helyes cselekvés és tiszta szituáció: Hamlet beszédaktusainak univerzalizáló nézőpontja (a bosszú feladatának felnagyítása, a rossz világ javíthatatlanságának gondolata, az állandó kételybe csúszó elhatározás) egyszerűen kizárja bármilyen cselekvés reális lehetőségét.” Vö. KÉKESI KUN Árpád, *Tükörképek lázadása: A dráma és a színház retorikája az ezredvégen*, Bp., József Attila Kör–Kijárat Kiadó, 1998, 68. Hamlet ingadozó, habozó magatartásának okairól bővebben: *uo.*, 61–73.

⁴⁴ „Míg a pártító Horvát jelleme igen fogyatékosan kidolgozott, s nem is tudjuk, miért szállt tulajdonképpen szembe a királlyal...” TÓTH, *i. m.*, 45.

őt a darab végén), ám Kont ezeknél sokkal összetettebb jellem. A felkent uralkodóban való csalódottsága, emiatt saját önazonosságának elvesztése, nemzetfélése és a tudhatatlan jövőtől, előre nem látható fordulatoktól való félelme indukálja azt a hosszú dialógust, melyet a harmadik felvonás végén folytat Laczfival (s melynek most csak rövid, kiragadott részleteit idézem):

KONT:

Oh, Laczfi, s lelkem, mint az elborult nap,
Nem bir kihatni fellegei közül.
Mi jobb hazánknak? A kérdés csak ez...⁴⁵

Nem csoda, ha a *Hamletre* asszociálunk e szavak hallatán. A következő sorok tartalma is hasonlít Hamlet nagymonológiájának kínzó kérdéseire – vagyis ahhoz az örök emberi dilemmához, hogy nemcsak a halál után következőket nem láthatjuk tisztán, de önnön tetteink következményeit sem mérhetjük fel mindig. Nehéz és felelőtlen dolog visszafordíthatatlan lépéseket tenni olyan ügyben, ami egy egész nemzet sorsára lehet kihatással – Kont tépelődése, bár a nemzet jövőjével kapcsolatos, mégis éppúgy *általános, emberi* problémát vet fel, mint ahogy azt a dán királyfi tette:

KONT:

Jobb a kisebb a két gonosz közül,
Az úgy van Laczfi, én sem tagadom:
De melyik az, mi a kisebb gonosz,
Előre melyikünk mondhatja meg?
Elláthatatlan sorsnak méhiben
A még teendők vége rejtve van,
S az ész, midőn ezt felkutatni vágy,
Elvélt tudással csalja meg magát.⁴⁶

A negyedik felvonásban Kont ismét a „csillagkönyvet” olvassa, magányos éjszakán a csillagokba nézve kutatja saját és nemzete jövőjét, és az előző gondolatmenet folytatásaként immár valóban saját személyes sorsával kapcsolatba hozható végkövetkeztetéseit is ekkor szűri le. Kont pesszimizmusa ezen a ponton jut a legmélyebbre, nem véletlenül jegyzi meg Laczfi a párbeszéd végén magában: „Ha még soká tart bolygó életünk, / Kórrá betegszem Kont kétségítől” (IV, 285–286) – és valóban: dialógusuk során Kont a teljes reménytelenség („Csak a reménynek nincsen csillaga” – 223), a küzdelmekről való lemondás és az általa előre látott vereségbe való rezignált belenyugvás állapotáig jut el, hogy aztán egy meglepő fordulattal saját halálát vizionálja egészen egyértelmű módon („szugolyvölgy”-hasonlata: 275–280, illetve: „Az álom, mondják, testvér a halállal, /

⁴⁵ III, 752–754.

⁴⁶ III, 799–806.

S én most alunni térek” – 283–284). Vajon mitől e pesszimizmus? Mitől ez a hirtelen halálvágy? És mi az oka, hogy Kont, aki az elmúlt időszakban (bujdosása során) mindvégig „földönfutó”-ként határozta meg önmagát, most ismét a csillagokba tekint? A vertikális szimbólumrendszerben betöltött eredeti helyét itt, a negyedik felvonásban kezdi ismét visszanyerni, ugyanakkor azonban egyértelműen látszik, hogy ez sem cselekvőképességgel, sem bárminemű nagy tettel nem párosul, már ami a királyellenes lázadást illeti. A látszólagos ellentmondás megoldása – úgy vélem – nagyon egyszerű. Azt hiszem, annak a jelenségnek lehetünk itt tanúi, amely különösen kezdő, fiatal szerzők esetében gyakori – s ne feledjük, Vörösmarty e darab megírásakor még csak a húszas éveiben jár és gyakorlatlan a drámaírásban –: hogy a későbbi zárlat fényében írja meg az előzményeket. A szerző és az olvasó is tudja,⁴⁷ hogy a főhóst ki fogják végezni, Kont tehát azért vizionálja halálát oly meglepő helyzetben, amikor egyébként semmi oka nem lenne rá (sok lázadó van már, sokan veszik körül, jó rejtékhelyet találtak, közeledik az országgyűlés időpontja stb.), mert a kivégzése ennek ellenére mindenképp be fog következni, ezt tudja a szöveg alkotója és befogadója is – így mintegy a szöveg maga is meg kell erősítse ezt a várakozást. Kont emelkedése pedig, a csillagokba nézés, az ég–föld szimbolika ismételt felbukkanása, és abban Kont helye – ismét *fönt* – arra utal, hogy hamarosan, a darab zárlatában a *fönt* világa újra szembekerül majd a *lenttel*, vagyis a királlyal. És valóban: a szöveg igazolja várakozásunkat – az utolsó felvonásban, a bujdosók elfogása és rabszíjra fűzése után ismét az első felvonásban megismert Kontot láthatjuk, nyoma sincs már a közbeeső három felvonás tépelődő, habozó, cselekedni nem tudó Kontjának.⁴⁸ Paradox módon Kont cselekvőképességét akkor nyeri ismét vissza, amikor elfogják, amikor már hiábavaló a harc – innentől kezdve (Vajdafi és katonái negyedik felvonásbeli megjelenésétől) egyébként nyelvi megnyilvánulásai is jelentős változáson mennek át, újra a kezdeti jelenetek erős indulatú és önérzetes nemes urát láthatjuk. Mindez már a záró felvonás leplezetlen előkészítése, melyben a király és Kont ismét szembekerül egymással, és az ég–föld szimbolika immár a két jellemet is minősítő módon, *Nap–por* szembenállásként tér vissza. Az ötödik felvonásban többször is szó esik arról, hogy a király a bujdosóktól a teljes megalázkodást várja el, hogy előtte „térdre essenek”, „porig boruljanak”. Ezt először Zsigmond csatlósától, az ifjú Garától halljuk (a királyról szólva): „majd ha eljő, térdre hulljatok” (V, 81), Konthoz: „Borúlj porig” (V, 89), s később a király maga is hangsúlyozza, hogy az esetleges királyi kegyelem első feltétele a térdre borulás: „S te Kont, te büszke, vak reményű Kont, / Most sem hajolsz

⁴⁷ Ha másból nem, hát a darab elé paratextusként illesztett Virág Benedek- és Heltai-idézetekből. Lásd *A bujdosók*, 146–147.

⁴⁸ Ezen a ponton ismét érdekes párhuzam vethető fel Hamlet és Kont alakja között, ugyanis Hamlet viselkedése és megnyilvánulásai ugyanilyen meglepő változást mutatnak a darab ötödik felvonásában: „Hamlet [...] viszonylag hosszú ideig nem jelenik meg a színpadon, és a néző az ötödik felvonásban már egy »másik« Hamletet lát, akinek szavaiban nyoma sincs a hezitálásnak, a gyanakvásnak vagy az állandó tépelődésnek. Az »új« Hamlet alig hasonlítható össze az előző felvonások Hamletjével.” Vö. KÉKESI KUN, *i. m.*, 70. Mindezek a szavak akár Kont alakját is jellemezhetnék, azzal a – nem elhanyagolható – különbséggel, hogy míg Vörösmarty Kontját az elfogatás, magának és társainak rabszíjra fűzése rázza fel végül a letargiából, addig Shakespeare hőse az önismeret magasabb lépcsőfokára jutva változik meg. Vö. KÉKESI KUN, *i. m.*, 71–73.

meg?” (238–239), „De jól van, ne hajoljon térdetek” (243), „Míg lábaimhoz nem gördül fejk, / Nincs nyugtom és én nem vagyok király.” (266–267.) Rózsa és Imre érkezésekor az asszony felszólítja kisfiát: „Jön a király, jer, kérd te is, fiam, / borúlj előtte térdre, kérd velem” (293–294). – Ezzel szemben Kont már az ifjú Gara fennhéjázó szavaira is a teljes elutasítás hangján válaszol:

KONT:

*Porig borulva kérjük, imádjuk őt,
S akkor talán, talán majd megbocsát [...]
Nem láttatok, miként örvendezett,
Midőn kimondá, hogy majd Kont feje,
Melly eddig bátran állt és szabadon,
Csókolja most királyi föld porát? [...]
Lelkem fölöttetek lesz anyira,
Mint delelő nap hitvány por fölött,
Mint a villám a szomju víz fölött...*⁴⁹

Íme, a király személye ismét földdel, porral kerül összefüggésbe, míg viszont Kont alakja – immár önmaga által is átélve és kimondva – „delelő nap”, ami utat mutat a többi elfogott bujdosónak, mert hiszen Kont példáját követve természetesen ők sem hajlandóak a királynak térdet hajtani. Kont személye és a szimbólumrendszerben betöltött helye itt nyeri vissza azt a szerepet, amellyel már az első felvonásban is szembesülhettünk. Kont alakja, a zsarnoki, alkalmatlan király ellen *jogosan* lázadó, hazafias és jellemerős magyar nemes alakja a vertikális szimbólumok terén *fönt*, a csillagok, a Hold és a Nap kontextusában helyezkedik el, míg a nemzetnek csalódást okozó, jellemtelen uralkodó *lent* van, s még csak nem is a puszta földre asszociálhatunk nevének említésekor – mint a darab elején –, ő már ennél is kevesebb: por csupán. Nem véletlenül fogalmaz úgy – az egyébként a szöveg más helyein is nagy igazságokat kimondó – Laczfi, Kont kivégzésekor, hogy: „A nap kifordult most ösvényiből, / És ott világít, hol ezek nincsenek.” (V, 778–779.) Az ösvényéből kifordult Nap pedig nemcsak a kivégzett Kont alakját idézi fel igen plasztikusan, de a zsarnoki uralom igazságtalan és természetellenes voltát is jól érzékelteti.

Az utolsó felvonásban tehát a „hitvány por” erkölcstelen, puszta erőfölényen és agresszió alapuló győzelmének lehattunk tanúi a „delelő nap” felett – ami nyilvánvalóan olyan kiáltó ellentmondás és olyan tarthatatlan állapot, amely nem maradhat fenn huza-mosabb ideig. Kont és társai kivégzése után a királyban szinte azonmód lelkifurdalás kél, mi több, ennek halvány előjelét már a kivégzés előtt (!) is láthattuk (V, 449–455: Zsigmond szavai arról, hogy bár ne rettegne tőle úgy a királyi tanács, bár ellentmondának neki, akkor „tán elhatározott szándokom megingna”). Most, a szöveg zárataként, a királyban felébredő önvád olyan erős, hogy már-már azt az érzést kelti, mintha Zsigmon-

⁴⁹ V, 105–122 (kiemelés tőlem).

dot az örület fenyegetné. Nagyon beszédes a szintén lesújtott agg Vajdafival folytatott párbeszéde (V, 816–876), melyben a király előbb énekszót hall (az ifjak éneke, Kont balladája), majd újra, de ez már nem is ének, hanem „Kont hölgye jajgat ott”, s később Zsigmond már akkor is jajgatást hall, amikor csend van odakint („Tán csak föled csendül” – mondja Vajdafi). Talán nem véletlen, hogy e sorok láttán óhatatlanul is az *V. Lászlóra* gondolunk – tudjuk, hogy Arany nagyon szerette *A bujdosókat*,⁵⁰ lehetséges, hogy a többször olvasott dráma bizonyos jelenetei mély nyomokat hagytak emlékezetében, s ezek később, a ballada írásakor köszöntek vissza. A király heves lelkifurdalásának másik beszédes jele, hogy – mintegy önkínzó módon – arra kéri Vajdafit, hogy mondja el, mi történt pontosan a vesztőhelyen („Beszéld elő, kívánom hallani”), majd az önvád a halálfélelmet is felébreszti Zsigmond lelkében:

ZSIGMOND:

Oh! Majd ha végső órám megjövend,
S elődimhez szűnyadni elmegyek,
E jajgatást ott meg nem hallom-e,
Nem lesznek-e majd rettentő álmaim? [...]
Melly változás ez rajtam? Borzadok,
Testem remeg, szívem kopogva ver,
Zúgó malommá változott fejem.
Nem értek szót, de hallok hangokat,
A támadás ijesztő hangjait,
S magam vagyok, haj, senki sincs velem.⁵¹

Úgy vélem, ez Zsigmond igazi büntetése, nem a főurak támadó fellépése és a végül elhatározott siklósi fogság. Zsigmond – uralkodói tekintélyének teljes összeomlása, a kivégzett nemesek miatti lelkifurdalása okán – bukott ember, erkölcsileg végképp megsemmisült drámai alak az ötödik felvonás végére. Ez lehet a magyarázata annak a dramaturgiai furcsaságnak, hogy a király árva szót sem szól Gara nádor, István vajda és Laczfí fellépésekor, amikor kimondják Zsigmondra végső ítéletüket („Mint nemzet foglyát, várba zárjuk el [...] ne lássa a napot” – V, 975, 989). Valóban, többszöri olvasásra is furcsa – színpadra állítva⁵² pedig valószínűleg még különösebb lehetett –, hogy míg a

⁵⁰ A szakirodalom gyakran idézi a Vörösmarty-darab kapcsán a *Bolond Istók* második énekének alábbi passzusát, melyben Istók vándorszínésznek jelentkezik, s a direktor kérdése: „Tud-é táncolni – kérdé – vagy dalolni? / Ráhagyta Istók a dalt, hogy igen, / S a tánc helyett majd fog Kontból szavalni, / Épen, magának!... szólt az idegen” (ARANY János, *Bolond Istók*, II, 65) – s a *Konthoz* Arany lábjegyzete: „*A bujdosók*, Vörösmartytól”. *A drámai versalak és pályaműveink* c. tanulmányában Arany a jambikus verselés szépségének illusztrálására több sort idéz *A bujdosók* negyedik felvonásából, ám némi hiányossággal és apróbb szöveghibákkal – ami arra látszik utalni, hogy a számára kedves sorokat fejből, könyv nélkül idézte. Erről és a darab más említéseiről az Arany-hagyatékban lásd VMÖM 8, 374–375.

⁵¹ V, 850–853, ill. 869–874.

⁵² Egyetlen ismert előadásáról tudunk csupán: 1844-ben a rozsnyói líceum diákjai adták, jótékony célból, a miskolci tűzvész károsultjainak megsegítésére; lásd DÉNES Tibor, *Vörösmarty drámái a színpadon*, It, 1950/4,

főurak (125 soron keresztül! egészen a szöveg utolsó soráig) az ő személyes sorsáról intézkednek, Zsigmond egy szót sem ejt, mintha megnémult volna. A lelkiismeret súlya tenné talán? Attól tartok, erre a kérdésre a kései elemzés sem tud megnyugtató választ adni. Legfeljebb annyit: ha jóhiszeműek vagyunk, tekinthetjük ezt afféle dramaturgiai jelzésnek, mely arra utalna, hogy a király erkölcsi összeomlása oly teljes, hogy szólni sem tud az önvádtól – ha pedig nem vagyunk ennyire jóhiszeműek, a szerző drámaírásban való járatlanságát okolhatjuk érte.

Mindenesetre *A bujdosók* zárlatából egyértelmű, hogy Kont fizikai megsemmisülésével nem szűnt meg egyszersmind a fent és a lent világának, az önfeláldozó, bátor hazafiságnak és a zsarnoki önkénynek két, egymással szemben álló szimbolikus pólusa. Ellenkezőleg: a szembenállás most már a horizontális szimbólumrendszer tagjaira is kiterjed, hiszen a nemzetet megszemélyesítő hangadó nemes urak között immár nincs egy sem, aki a király „megbüntetését” ne tartaná jogosnak. Valamennyien elismerik Kont lázadásának szükséges és jogos voltát – s ez az a momentum, amely rávilágít a *Zsigmond* és *A bujdosók* közti legmarkánsabb különbségre: míg az első darabban a királyellenes lázadás pusztá felvetése is merészségnek látszik a fiatal szerző részéről (s ennek megfelelően alakul a darab végkifejlete is Horvát szükségyszerű bukásával), addig itt, a második darabban a lázadás jogosságát és a lázadó hős erkölcsi magasabbrendűségét már senki nem vitatja. Ha pedig a két darabot egységként fogjuk fel – és ebben a bemutatott motivikus kapcsolatrendszer is támaszunk lehet –, valamennyi lázadó lelkű magyar nemesnek erkölcsi igazság szolgáltatik.

88–103. Tóth Dezső szerint egyébként a *Bolond Istók* fent idézett passzusa azt bizonyíthatja, hogy a darab népszerű lehetett vidéki előadásokon a harmincas évek végén, negyvenes évek elején. Vö. TÓTH, *i. m.*, 50–51.